

SOCIALINĖS ANTROPOLOGIJOS IR ETNOLOGIJOS STUDIJOS

LIETUVOS

20(29)
2020

ETNOLOGIJA

LITHUANIAN ETHNOLOGY

STUDIES IN SOCIAL ANTHROPOLOGY AND ETHNOLOGY

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

VILNIUS 2020

Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos – mokslinis etnologijos ir socialinės ir kultūrinės antropologijos žurnalas. Jame spausdinami recenzuojami straipsniai, konferencijų pristatymai, knygų recenzijos ir apžvalgos, kurių temos pirmiausia apima Lietuvą ir Vidurio/Rytų Europą. Žurnalas pristato mokslo aktualijas ir skatina teorines bei metodines diskusijas. Tekstai skelbiami lietuvių arba anglų kalba.

Lithuanian Ethnology: Studies in Social Anthropology and Ethnology – is a peer reviewed journal of ethnology and social and cultural anthropology. It publishes articles, conference presentations, book reviews and review articles, which may be in Lithuanian or English, primarily focused on Lithuania, Central and Eastern Europe. The journal represents current debates and engages in methodological discussions.

REDAKCIŅĖ KOLEGIJA / EDITORIAL BOARD

Vytis Čiubrinskas (vyriausiasis redaktorius / Editor-in-Chief)

Vytauto Didžiojo universitetas / Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania

Auksuolė Čepaitienė

Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

Jonathan Friedman

Kalifornijos universitetas / University of California, San Diego, USA

Chris Hann

Maxo Plancko socialinės antropologijos institutas / Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle / Saale, Germany

Jonathan Hill

Pietų Ilinojais universitetas / Southern Illinois University, Carbondale, USA

Neringa Klumbytė

Majamio universitetas / Miami University, Ohio, USA

Ullrich Kockel

Heriot-Watt universitetas / Heriot-Watt University, Edinburgh, UK

Orvar Löfgren

Lundo universitetas / Lund University, Sweden

Jonas Mardosa

Vytauto Didžiojo universitetas / Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania

Žilvytis Šaknys

Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

REDAKCIŅĖS KOLEGIJOS SEKRETORĖ / EDITORIAL ASSISTANT

Danguolė Svidinskaitė

Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

Leidyklos adresas / Address of the Publisher: Redakcinės kolegijos kontaktai / Editorial inquiries:

Lietuvos istorijos institutas

El. paštas / E-mail: etnolog@istorija.lt

Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

<www.istorija.lt>

Žurnalas registruotas / The Journal indexed in:

European Reference Index for the Humanities (ERIH)

EBSCO Publishing: Academic Search Complete, Academic Search Ultimate, Energy and Power Source, SocINDEX with Full Text, Sociology Source Ultimate

Modern Language Association (MLA) International Bibliography

Leidybą finansavo Lietuvos mokslo taryba pagal Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą (Sutartis Nr. S-LIP-19-58)

Ar baigėsi posocializmas Lietuvoje? Antropologija ir posocializmo transformacijų etnografija

Kristina Šliavaite

Pagrindinis šiame straipsnyje keliamas uždavinys – kontekstualizuoti Lietuvoje atliktus etnografinius / antropologinius posocializmo socialinių kultūrinių transformacijų tyrimus platesniame posocializmo antropologinių tyrimų lauke. Tai bus atliekama aptariant, ar ir kaip platesniame vadinamajame posocializmo antropologijos lauke išryškėjusios įtampos ir diskusijos, susijusios su regiono ir laikotarpio apibrėžtimi, konstruojamomis žiniomis ir nelygiaverčiais santykiais tarp Vakarų ir Rytų, atsiskleidė bei buvo sprendžiamos antropologų, atlikusių socialinių kultūrinių transformacijų po 1990 m. etnografinius tyrimus Lietuvoje. Kartu mėginsime atsakyti į platesnį klausimą – kaip Lietuvoje tyrimus atlikę antropologai savo darbuose konceptualizuoja socializmo įtaką vėlesniems procesams bei kokios yra posocializmo kaip laikotarpio chronologinės ribos remiantis šiais darbais.¹

Raktiniai žodžiai: *antropologija, etnografija, posocializmas, transformacijos, Lietuva.*

The main aim of the paper is to contextualise ethnographic research on post-socialist transformations in Lithuania within the broader field of the anthropology of post-socialism. The paper overviews the discussions in anthropology of post-socialism about challenges in defining the region and the chronology of post-socialism, as well as reflections on power relations between the West and the East in these studies. The paper discusses how these challenges have been addressed by anthropologists who conducted research on post-socialist transformations in Lithuania after the 1990s.

Key words: *anthropology, ethnography, post-socialism, transformations, Lithuania.*

Dr. Kristina Šliavaite, Vytauto Didžiojo universitetas, Sociologijos katedra, Jonaivos g. 66, LT-44191 Kaunas, el. paštas: kristina.sliavaite@vdu.lt; Vilniaus universitetas, Azijos ir transkultūrinių studijų institutas, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius, el. paštas: kristina.sliavaite@sf.vu.lt

¹ Nuoširdžiai dėkoju žurnalo redakcinės kolegijos nariams bei anoniminiams recenzentams (-ėms) už vertingas pastabas, padėjusias autorei padaryti tekstą tikslesnį ir išsamesnį. Labiausiai dėkoju Lietuvos ir užsienio studentams, kurie Vytauto Didžiojo universitete rinkosi kursą, apžvelgiantį posocializmo transformacijų etnografinius tyrimus, – kurso kontekste vykusios diskusijos, auditorijos susidomėjimas ir kylantys klausimai suteikė autorei vilties, jog posocializmo antropologijos tematika aktuali ir jaunesniajai kartai, ir paskatino parengti šį tekstą.

Įvadas

Kasdienis gyvenimas paskutiniaisiais sovietmečio dešimtmečiais ar ankstyvaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais vaizduojamas grožinėje literatūroje bei meniniuose filmuose² ir tuo būdu jaunoji, šiuo laikotarpiu negyvenusi karta susipažįsta su tuometinio kasdienio gyvenimo ypatumais. Prisiminimais apie kasdienybę sovietmečiu bei ankstyvaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais dalinamasi šeimoje, konstruojami ir perkuriami pasakojimai apie to laikotarpio iššūkius ir privalumus – tai dar vienas šaltinis jaunesnėms kartoms įgyti žinių apie šį laikotarpį. Antropologiniai bei sociologiniai tyrimai atskleidžia, jog dabartyje kasdienis gyvenimas paskutiniaisiais sovietinio laikotarpio dešimtmečiais tam tikrose socialinėse grupėse konstruojamas kaip laikotarpis, kada buvo garantuotas socialinis ir ekonominis saugumas, šis laikas ar tam tikri jo elementai neretai idealizuojami (žr., pvz., Klumbytė 2004; Leinartė, Žilinskienė, Kraniauskienė, Šutinienė, Gečienė 2014; Frėjutė-Rakauskienė, Klumbytė, Šliavaitė 2018). Neringos Klumbytės ir Gulnaz Sharafutdinovos teigimu, dėl šių nostalgiskų nuostatų socializmo kaip tam tikro simbolinio laikotarpio reikšmė ilgainiui ne sumenko, o kaip tik sustiprėjo (Klumbytė, Sharafutdinova 2013b: 2). Tas gajus „prarasto rojaus“ mitas yra vienas šio straipsnio autorės motyvų grįžti prie socializmo ir posocializmo kaip tam tikrų laikotarpių tyrimų temos. Jei žmonės lygina gyvenimą sovietmečiu su dabartimi (Klumbytė 2004; Leinartė, Žilinskienė, Kraniauskienė, Šutinienė, Gečienė 2014; Frėjutė-Rakauskienė, Klumbytė, Šliavaitė 2018), jei ne vienu atveju tam tikri reiškiniai dabartyje siejami su sovietiniu laikotarpiu, tai kokia sąveika tarp socializmo ir posocializmo atsiskleidžia moksliniuose tyrimuose, kaip chronologiškai apibrėžiamas posocializmas ir kada mes galime kalbėti apie posocializmo pabaigą Lietuvoje?

Nors sovietmečiu įvairiuose Vidurio ir Rytų Europos regionuose atliktų antropologinių tyrimų nėra gausu (žr., pvz., Hann 1980; Hann 1985; Humphrey 1983; Sampson 1984; Verdery 1991a; Verdery 1991b; Нильсен 2004), tačiau jie yra nepaprastai svarbūs tiriant sovietmečio kasdienybę ir posovietmečiu vykstančius procesus šiose visuomenėse. Po sovietinių sistemų žlugimo ir sienų griūties antropologinių tyrimų šiame regione sparčiai daugėjo (žr. apžvalgą Hann 2002; Нильсен 2004). Vienas aspektų, kodėl tyrimai šiame regione įgavo tokią dinamiką, buvo tai, jog socialinė, kultūrinė, ekonominė, politinė kaita ir transformacijos čia vyko labai intensyviai ir tai buvo dėkingas laukas tirti šiuos procesus ir iki šiol antropologams gerai nepažintą regioną (Hann 2002; Нильсен 2004: 12–14). Antropologai, atliekantys tyrimus Vidurio ir Rytų Europos regione, siejami su tokiu formaliai lengvai neapibrėžiamu lauku kaip pokomunizmo ar posocializmo

² Žr. pvz., Kmita 2018. Žr., pvz., Eglės Vertelytės 2017 m. sukurtą filmą „Stebuklas“ apie 1992 m. kasdienybę Lietuvos provincijoje.

antropologija (žr. plačiau Нильсен 2004). Antropologai, atlikę tyrimus Vidurio ir Rytų Europos visuomenėse, vykdė ilgalaikius lauko tyrimus įvairiuose kontekstuose: kaimo bendruomenėse (Hann 1980; Hann 1985; Humphrey 1983; Verdery 2003 etc.), gamyklose (Dunn 2004; Kideckel 2008), pasienio gyvenvietėse (Berndahl 1999) ir kitur. Antropologų tyrimai skirti įvairioms temoms (Hann 2002; Buchowski 2012), tačiau šią įvairovę sieja metodologinės lauko tyrimų prieigos (Hörschelmann, Stenning 2008: 343 etc.) bei bendresni klausimai apie tai, kas vyksta žmonių kasdiniame gyvenime sužlugus socializmo politinei ekonominei sistemai.

Tarptautinėje mokslinėje erdvėje yra gausu diskusinių, refleksyvių, kritinių straipsnių apie socialinės antropologijos indėlį tiriant kasdienį žmonių gyvenimą sovietmečiu bei sparčias socialines kultūrinės posocializmo transformacijas (žr., pvz., Burawoy, Verdery 1999; Hann 2002; Buyandelgeriyn 2008; Hörschelmann, Stenning 2008; Buchowski 2012; Kúrti, Skalník 2012; Frederiksen, Knudsen 2015; Müller 2019 etc.), tačiau Lietuvos mokslinėje erdvėje tai nėra aptarta ir įvertinta. Pagrindinis šiame straipsnyje keliamas uždavinys – kontekstualizuoti Lietuvoje atliktus etnografinius / antropologinius posocializmo transformacijų tyrimus platesniame posocializmo antropologinių tyrimų lauke. Tai bus atliekama aptariant, ar ir kaip platesniame vadinamajame posocializmo antropologijos lauke išryškėjusios įtampos ir diskusijos, susijusios su regiono ir laikotarpio apibrėžtimi, konstruojamomis žiniomis ir nelygiaverčiais santykiais tarp Rytų ir Vakarų atsiskleidė bei buvo sprendžiamos antropologų, atlikusių etnografinius tyrimus Lietuvoje po 1990 m., t. y. analizavusių ir etnografiškai dokumentavusių posocializmo socialines kultūrinės transformacijas. Sykiu mėginsime atsakyti į platesnį klausimą – kaip Lietuvoje tyrimus atlikę antropologai savo darbuose konceptualizuoja socializmo įtaką vėlesniems procesams, kaip apibūdina posocializmą ir kokios galimos posocializmo chronologinės ribos remiantis šiais darbais.

Akademinėje literatūroje yra gausu diskusijų dėl terminų „posocializmas“, „pokomunizmas“, „posovietinis“ vartojimo (žr., pvz., Buchowski 2012; Cervinkova 2012; Müller 2019 etc.). Kai kuriais atvejais terminai „posocializmas“ (angl. *post-Socialism*), „posovietinis“ (angl. *post-Soviet*) ir „pokomunizmas“ (angl. *post-Communism*) apibūdinami kaip giminiški, kurie antropologų vartojami tam pačiam laikotarpiui įvardinti (Lankauskas 2015: 241), kitais atvejais terminai „posocializmas“ ar „pokomunizmas“ siejami su skirtingomis disciplinomis (Müller 2019: 537–538), tačiau šiame straipsnyje šios diskusijos nebus detaliau aptartos. Straipsnyje vartojamos sąvokos „(po)socializmas“ ir „(po)sovietmetis“ bus vartojamos sinonimiškai ir kalbant apie tam tikrą istorinį periodą, kuris prasideda po socialistinės politinės sistemos žlugimo. (Po)sovietmetis bei (po)socializmas suponuoja tam tikrą laiko tarpą su jam būdingais socialiniais, politiniais, ekonominiais bruožais.

Posocializmo antropologijos objektas: laikotarpis ir regionas

Antropologinėje literatūroje gausu diskusijų apie tai, kiek validus yra pats terminas posocializmas ir kiek ilgai bei kiek plačiai geografinė prasme jis taikytinas (žr., pvz., Humphrey 2002; Buchowski 2012; Müller 2019 etc.). László Kúrti ir Peterio Skalníko teigimu, 1989–1992 m. laikotarpis siejamas su specifiniu perėinamuoju tranzitiniu laikotarpiu, kai vyko pagrindiniai pokyčiai ir perėjimas iš vieno ekonominio ir politinio būvio į kitą (Kúrti, Skalník 2012: 2). Tačiau antropologinėje literatūroje kritikuojamas tiek pats perėjimo (angl. *transition*) terminas kaip suponuojantis kryptingą ir vienalinį kaitą neatsižvelgiant į patirčių įvairovę (Hohnen 2003: 9 etc.), tiek plačiai diskutuojama dėl paties proceso chronologijos (Humphrey 2002: 12–15 etc.). Dabartinį laikotarpį Kúrti ir Skalníkas apibūdina kaip potranzitinį (angl. *post-transitional*) ar pokomunistinį / posocialistinį (Kúrti, Skalník 2012: 2). Tad literatūroje laikotarpiui po socializmo griūties apibrėžti vartojamas tiek posocializmo, tiek pokomunizmo terminas (žr. Kúrti, Skalník 2012: 2). Kalbant apie laikotarpį po sovietinės sistemos griūties, plačiausiai antropologijoje vartojamas terminas *posocializmas* (angl. *post-socialism*) (Müller 2019).

Posocializmas kaip terminas nesuteikia aiškių gairių, kada šis laikotarpis pasibaigia ir kokie šios pabaigos kriterijai, todėl dažnu atveju autoriai turi argumentų tiek dėl šio termino tolesnio vartojimo tam tikrose situacijose, tiek argumentuodami, jog šis terminas nebėra validus kalbant apie šiandienos procesus buvusiose sovietinio bloko visuomenėse (Humphrey 2002). 1999 m. Amerikos antropologų asociacijos konferencijoje skaitytame pranešime Stevenas Sampsonas klausė, kada baigiasi posocializmas, t. y. kiek šis terminas yra vartotinas (Sampson 1999). Terminas *posocializmas* vartojimas akademinėje literatūroje tampa vis problemiškesnis praėjus dešimtmečiams po sovietinės sistemos žlugimo bei daugeliui buvusio sovietinio bloko šalių tapus ES narėmis ir užaugus jaunajai kartai, negyvenusiai socializmo laikotarpiu (Humphrey 2002: 12). Šio termino vartojimas kelia klausimų dėl visuomenės kaitos ir stabilumo, todėl yra susijęs su tęstinumu bei pabaigos (Humphrey 2002), galios ir kategorizavimo klausimais (Cervinkova 2012: 159; Buchowski 2012 etc.). Manduhai Buyandelgeriynas siūlo terminą po-po-perėjimas (angl. *post-post-transition*) kaip numanomai atskleidžiantį procesų, susijusių su socializmo nuosmukiu ir neoliberaliais pokyčiais, kompleksškumą, o kartu sudėtingumą įvardinti šių procesų pabaigą (Buyandelgeriyn 2008: 237), tačiau šiuo atveju tiriamos visuomenės vėl išskiriamos į atskirą kategoriją, jungiamą nuolatinės kaitos ir kompleksinių pokyčių, kurie numanomai nepaliečia kitų regionų visuomenių. Viename naujausių straipsnių Martinas Mülleris apibendrina šias antropologų diskusijas siūlydamas atsisakyti termino posocializmas vartojimo dėl paties tyrimo objekto išnykimo praėjus solidžiam

laiko tarpui, šio termino implikuojamos staigios kaitos (angl. *rupture*), teritorinio apibrėžtumo, kuris nebeatitinka šiandienos globalizacijos sąlygų ir orientalizuojančio³ kategorizavimo į „Rytų“ ir „Vakarų“ visuomenes (Müller 2019). Tačiau minėti aspektai antropologų yra aptariami ir kvestionuojami praktiškai nuo pat šio lauko formavimosi pradžios, tad tiek siūlymas atsisakyti posocializmo termino, tiek argumentai, kodėl tai reiktų padaryti, nėra nauji.

Svarbus yra klausimas dėl socializmo laikotarpiui būdingų praktiškų, vertybių įtakos procesams, vykstantiems po socialistinės sistemos griūties, t. y. dėl socializmo ir posocializmo laikotarpių sąveikos, ir jis yra įvairiai diskutuojamas moksliniuose tekstuose. Sovietinio laikotarpio materialus palikimas išlieka dabartyje ir vizualizuojasi sovietmečiu statytais statiniais, buities daiktais, kurie dabar skirtingai suvokiami ir interpretuojami (Martinez 2018). Francisco Martinezas šiuos materialius kultūros objektus įvardija kaip „nereikalingą palikimą“ (angl. *wasted legacies*) (Martinez 2018: 15) ir tiria tiek atmintį, tiek užmarštį šiaurinėje Estijoje (Martinez 2018: 2). Sovietmetis kaip iki šiol išliekantis materialiuose objektuose Martinezo darbe yra vienas šiaurinės Estijos bruožų (Martinez 2018) ir kartu dėl šio pasirinkimo tampa viena iš „natūralių“ nekintančių, dabartinę Estijos visuomenę apibūdinančių kategorijų. Socializmo ir posocializmo sąveikos sudėtingumas atsiskleidžia jo darbe, kadangi paties autoriaus teigimu, nors jaunoji karta jau nebeieško dabarties paaiškinimų ir reikšmių sovietmetyje, tačiau dėl kartų tarpusavio komunikacijos sovietmečio patirtis ir vertybės perduodamos jaunimui (Martinez 2018: 219, 237).

Neretai kasdieniame bendravime sovietmetis pasitelkiamas kaip tam tikras dabarties negerovių vienintelis paaiškinimas, tačiau mokslininkai pabrėžia, jog šiandienos visuomeninių procesų, socialinių kultūrinių transformacijų nesėkmių aiškinimas sovietmečiu suformuotomis praktikomis yra klaidingas ir kritikuotinas (Buchowski 2012: 68–87). Ieškant dabarties procesų aiškinimo išimtinai sovietmečio praktikose, pamiršamas svarbus antropologinis principas – komparatyvizmas, t. y. tam tikrų reiškinių skirtingose visuomenėse lyginimas siekiant neapsiriboti tik numanomu sovietinę santvarką patyrusiu regionu (Buchowski 2012; Klumbytė, Sharafutdinova 2013b; Müller 2019 etc.).

Regiono apibrėžties klausimai taip pat tiesiogiai susiję su šio lauko tyrimų objekto įvardinimu (žr., pvz., Нильсен 2004). Keliamas klausimas, ar religinė, kultūrinė, etninė įvairovė, istorinė raida yra niveliuojami sovietinio laikotarpio ir todėl mes galime brėžti posocialistinio regiono ribas, nulemtas politinių prižasčių, t. y. patirčių tam tikroje politinėje sistemoje (Нильсен 2004: 11–12; Hann 2007). Katherine Verdery savo teoriniame socialistinės valstybės modelyje kalba apie socialistinę valstybę, kuriai būdingas tam tikras santykis su savo piliečiais,

³ Plačiau apie terminą žr. Said 2008.

pasižymintis prievarta, nepasitikėjimu ir kontrole, bei neefektyvi ekonomika, kuri struktūravo piliečių kasdienybę (Verdery 1991b; Verdery 1996). Tačiau sovietinio laikotarpio Verdery nemato kaip vienalyčio ir, pasiūlydama tam tikrą teorinį socialistinės valstybės modelį, pabrėžia socialistiniam blokui priklausiusių visuomenių skirtumus, struktūruojamus politinių sprendimų (Verdery 1996: 19). Kritikuojamas ir įžvalgų, kilusių atliekant tyrimą konkrečioje vietovėje, generalizavimas priskiriant jas visam regionui (Hohnen 2003: 9). Kita vertus, teigiama, jog socializmas paliko tam tikrą palikimą, vienijantį šį regioną, leidžiantį mokslininkams pasitelkti tam tikrus analitinius terminus ir lyginti šio regiono visuomenes (Humphrey 2002: 12–15; Нильсен 2004). Sutinkant, jog socializmo patirtys vienija regioną, tyrimų kryptys išsiplėčia ir į Azijos šalis, tokias kaip Kinija, ir kitas tuo pačiu keliant klausimus tiek dėl regiono geografinių ribų, tiek dėl socializmo ir posocializmo laikotarpių pradžios ir pabaigos (Latham 2002; Kandiyoti 2002).

Antropologijos mokslui būdingas visuomenių ar socialinių grupių gyvenamos lyginimas ieškant tiek skirtumų, tiek panašumų (Eriksen 2001) suponuotų poreikį kvestionuoti sudėtingai apibrėžiamų „Rytų“ ar „Vakarų“ Europos visuomenių skirtumus ir neužsidaryti iš anksto numanomame teoriškai apibrėžtame posocializmo, neoliberalizmo, gerovės valstybių ar kitame mąstymo lauke kartu vis kategorizuojant empiriką pagal išankstines kategorijas (Thelen 2011). Viena siūlomų alternatyvų įvardijant regioną yra antropologo Chriso Hanno siūlomas terminas *Eurazija* (Hann 2014; Hann 2016). Mokslininkas atsiriboja nuo ideologinių ir politinio pobūdžio aspektų, siejamų su šiuo terminu, ir teigia, jog šis terminas buvo ir yra vartojamas daugelio skirtingų sričių mokslininkų, kalbančių apie pasaulio istorijoje besireiškiančius šio regiono visuomenių susietumą ir tarpusavio įtaką (Hann 2014: 17). Hanno teigimu, socialistinis laikotarpis daugelyje šio plataus regiono visuomenių paliko jas siejantį materialų palikimą bei institucijų panašumą (Hann 2014: 16). Tačiau Hannas pripažįsta, kad dėl įvairių priežasčių Eurazijos terminas neįsitvirtino antropologinėje literatūroje (Hann 2016: 1–10).

Mokslininkai, siekdami išvengti regiono apibrėžties ar konceptualizavimo keliamų problemų, kaip išėitį siūlo tam tikrus reiškinius analizuoti pasitelkiant ne posocializmo terminą, o konkrečią tematiką, pavyzdžiui, susitelkti ties neapibrėžtumo, netikrumo arba „pilkųjų zonų“ (angl. *grey zones*) tema, kuri taikytina skirtingiems regionams (Frederiksen, Knudsen 2015). Posocialistinių ir pokolonijinių visuomenių lyginimas yra dar vienas aspektas, susijęs su regionais ir komparatyvizmu, kai kurie mokslininkai siūlo sujungti šias studijų kryptis (Verdery 2002: 15–17; Chari, Verdery 2009; Cervinkova 2012: 159 etc.). Verdery teigimu, tiek posocialistiniame, tiek pokolonijiniame regionuose tyrimo objektu galėtų būti tokie klausimai kaip kad kolonijos įtaka imperijos centrui, kaip šiose

sistemose buvo konstruojamas ir reprezentuojamas „kitas“ (Verdery 2002: 16). Šiuo atveju nors nesiūloma atsisakyti pačių posocializmo ir pokolonializmo terminų, tačiau probleminė analizė, neribojama politiškai apibrėžiamo regiono, leistų išvengti visuomenių kategorizavimo, pagrįsto struktūriniais politiniais principais (plačiau žr. diskusiją Chari, Verdery 2009).

Apibendrinamas anksčiau aptartas diskusijas antropologijoje ir kituose gimininguose moksluose Múlleris teigia, jog dėl termino *posocializmas* problemškumo, įkalinusio posovietinės kaitos tyrimus tam tikrame regione, sovietmečio patirtimis determinuotuose paaiškinimuose, bei galios santykius (Rytai–Vakarai) implikuojančiose interpretacijose, šis tyrimų laukas netapo toks svarbus platesnėse mokslinėse diskusijose kaip pokolonijinės studijos (Múller 2019). Tačiau posocializmo kaip termino ribotumas ir iššūkiai refleksyviai diskutuoti pačių antropologų (Thelen 2011; Buchowski 2012; Cervinkova 2012 etc.), o etnografinių tyrimų svarba tiriant sovietmetį ir ankstyvąjį posovietmetį yra svarbi ne tik antropologijai kaip mokslui, bet ir kitiems gretutiniams mokslams (Hann 2002; Hórschelmann, Stenning 2008).

Posocializmo transformacijų tyrimai ir nelygiaverčiai santykiai tarp „Rytų“ ir „Vakarų“

Posocializmo antropologijos kontekste nelygiaverčiai santykiai tarp „Rytų“ ir „Vakarų“ svarstomi keletu aspektų. Viena vertus, tai susiję su klausimais dėl antropologo asmeninių patirčių, kaip formuotų tiriamame posocialistinės Europos regione ar kitose valstybėse, nepriklausančiose šiam regionui (plg. Cervinkova 2012; Kúrti, Skalník 2012). Kita vertus, antropologinėje literatūroje kritiškai vertinamas socialistiniam blokui priklausiusio Europos regiono konstravimas kaip vientiso ir skirtingo nuo Vakarų dėl socializmo patirčių (Hohnen 2003; Thelen 2011 etc.) bei šio regiono visuomenėse vykstančių socialinių kultūrinių transformacijų vertinimas pagal „Vakarų“ modelį (Klumbytė, Sharafutdinova 2013b; Frederiksen, Knudsen 2015 etc.). Šie aspektai detaliau aptariami šiame poskyryje.

Daugumą pirmųjų etnografinių sociokultūrinių tyrimų regione sovietmečiu ir sužlugus socializmui vykdė antropologai iš kitų, socialistiniam blokui nepriklausiusių Europos valstybių ar Jungtinių Amerikos Valstijų (Halpern, Kideckel 1983; Hann 1994). Antropologijos moksle atlikti tyrimą ne savo visuomenėje, ne savo kultūroje yra tam tikras pranašumas, leidžiantis dokumentuoti tuos kultūros aspektus, kurie vietos gyventojams atrodo savaime suprantami, tad ilgą laiką atlikti tyrimą kitoje visuomenėje, kitoje kultūroje buvo antropologinio tyrimo būtinybė (Hann 2000). Tačiau kartu tai sulaukė ir tam tikros kritikos, pavyzdžiui, Vidurio Europos antropologų Kúrti ir Skalníko teigimu, būti vietiniu, nuolat

gyventi tiriamoje visuomenėje yra privalumas, kadangi leidžia geriau pažinti šią visuomenę, nei kad lankytis tik tam tikru tyrimo laikotarpiu (Kūrėti, Skalník 2012: 8), tad šiuo atveju antropologo kaip mokslininko lokalizacija yra suvokiama kaip svarbi siekiant suprasti procesus, vykstančius konkrečiame regione. Kai kurių mokslininkų nuomone, „antropologų namuose“, t. y. priklausančių buvusių socialistinių šalių akademinėms bendruomenėms, darbai tiriant regioną ne visada tinkamai įvertinami (Buchowski 2012: 68). Tad kalbant apie posocializmo antropologijos lauką, paties antropologo asmeninė patirtis kaip formuota tiriamame regione ar Vakaruose tampa svarbiu diskusijų aspektu.

Kritiškose diskusijose antropologai, tiriantys Rytų ir Vidurio Europą, teigia, kad daugelis posocializmo antropologijos studijų konstravo Rytų Europą kaip „kitokią“, „kitą“ ir skirtingą nuo Vakarų Europos (Thelen 2011: 48; Cervinkova 2012; Müller 2019 etc.). Hanos Červinková teigimu, jau pats terminas *posocializmas* yra orientalizuojantis, kadangi buvo pasiūlytas ne vietas, o Vakarų mokslininkų ir yra susijęs su galios santykių sąlygotais pokomunistinės Europos konstruktais, kurie suponuoja Vidurio ir Rytų Europos „kitoniškumą“ lyginant su Vakarais (Cervinkova 2012: 159). Tatjanos Thelen teigimu, Verdery pasiūlytas socialistinės ekonomikos kaip trūkumo ekonomikos konceptualizavimas vedė prie neformalių tinklų analizės, taip pat „kitokių“, skirtingų nuo Vakarų visuomenių konstravimo (Thelen 2011: 48). Thelen teigimu, ekonomikos sferos akcentavimas „apjungė socialistines šalis į vieną regioną, kadangi kreipė dėmesį į sisteminius skirtumus, o ne į panašumus. Tai nuvertino paraleles tarp industrinės gamybos socialistinėse ir kapitalistinėse sistemose“ (Thelen 2011: 47). Thelen pažymi, jog antropologinėse studijose socialiniai tinklai socialistinėje visuomenėje interpretuojami instrumentiškai, t. y. kaip priemonės gauti norimas prekes, o tuo tarpu kapitalistinėse visuomenėse draugystės ryšiai buvo interpretuojami kaip numanomai nesusiję kokiais nors interesais (angl. *interest-free*) (Thelen 2011: 48). Šiuo pavyzdžiu Thelen atkreipia dėmesį, jog panašus reiškinys – socialiniai tinklai, draugystės ryšiai – skirtinguose kontekstuose (Vakarų ir Rytų, kapitalizmo ir socializmo) interpretuojami skirtingai ir, jos nuomone, tai yra sąlygota tam tikrų išankstinių nuostatų ir teorinių prieigų (Thelen 2011: 48). Thelen kritika visų pirma nukreipta į Verdery įtakingą darbą, kuriame autorė pasiūlė teorinį socializmo modelį (Verdery 1996). Šis modelis sulaukė kritikos dėl ekonomikos prioretizavimo ir ekonominių teorijų nerefleksyvaus taikymo empirikos analizei (Hann 1994; Thelen 2011), tačiau tuo pačiu tai yra studija siekiant sukurti teorinį modelį, paaiškinantį socialistinės visuomenės funkcionavimą ir posovietinės kaitos tendencijas.

Verdery, Elisabeth Dunn nesutinka su Thelen kritika, jog ekonomikos klausimai, analizuojant socializmą ir posocializmą, buvo pernelyg sureikšminti, autorių teigimu, ekonominės sferos svarba išryškėjo lauko tyrimo metu ir šis pasirinki-

mas niekaip nevaržė galimybės anлізуoti kitas temas (Dunn, Verdery 2011: 252). Verdery ir Dunn mokslinėje publikacijoje – atsakyme Thelen – teigia, jog Vakarų mokslininkai, tyrę posocializmą, ne tik kad nekonstravo socialistinių ar posocialistinių visuomenių kaip prastesnių palyginti su kapitalistiniu pasauliu, o priešingai – matė socializmą tiesiog kaip kitokį – alternatyvų socialinės organizacijos būdą nei kad neoliberalus kapitalizmas (Dunn, Verdery 2011: 253). Vis dėlto tam tikra kritika iš paties antropologijos lauko vidaus dėl galimai orientalizuojančios šio regiono tyrimų žinutės yra gausi ir Vakarų mokslininkai, tyrę šį regioną, dažnai buvo kaltinami tam tikru etnocentrizmu ir Vakarų centrizmu, kai Vakarų pasaulio raidos kelias savaimė suvokiamas kaip vienintelis teisingas, o sovietinę sistemą patyrusios visuomenės – kaip neturinčios tam tikrų savybių (Hohnen 2003; Buyandelgeriyn 2008: 236; Giordano 2012: 299–300; Buchowski 2012; Klumbytė, Sharafutdinova 2013b; Frederiksen, Knudsen 2015; Müller 2019 etc.).

Kaip atsaką šiam dominuojančiam nelygiaverčiais santykiais grįstam Rytų–Vakarų matymui galėtume nurodyti antropologines studijas, skirtas socializmo retrospektyviniams tyrimams. Kadangi socializmas ir posocializmas yra glaudžiai tarpusavyje susiję laikotarpiai, tai socializmo kaip laikotarpio analizė yra glaudžiai susijusi ir su posocializmo samprata. Alexei'us Yurchakas kvestionuoja binarinį pasaulio matymą, kai socialistinės visuomenės siejamos tik su tam tikromis blogybėmis (Yurchak 2006). Yurchakas knygoje, paremtoje atliktu tyrimu Rusijoje, siekia reabilituoti kasdienį gyvenimą sovietmečiu iš esmės teigdamas, jog eiliniai piliečiai Sovietų Sąjungoje vėlyvuju sovietmečiu gyveno normalų kasdienį gyvenimą, kuriam neturėjo didelės įtakos ideologija, kadangi daugeliui nerūpėjo jos turinys, pakako kartoti tam tikras dalyvavimo visuomeniniame gyvenime formas, pavyzdžiui, autorius minimas komjaunuoliškas balsavimas atliekant veiksmą, bet nesigilinant į turinį (Yurchak 2006). Mano nuomone, tokią socializmo sampratą lėmė metodologiniai aspektai, nors Yurchakas prisistato kaip antropologas, tačiau jo tyrimas buvo atliktas retrospektyviai, jau žlugus Sovietų Sąjungai, ir nors darbe naudojami ir rašytiniai šaltiniai (pvz., sovietinio laikotarpio dienoraščiai ar spauda), tačiau interviu su buvusiais komjaunuoliais aktyvistais buvo atlikti jau posovietmečiu ir gauti duomenys – informantų prisiminimai – negalėjo būti neveikiami platesnio posovietinio konteksto (Yurchak 2006, žr. taip pat Yurchako kritiką: Kavaliauskaitė 2014)⁴. Kita vertus, manyčiau jog Yurchakas pasiekė knygos pradžioje išsikeltą tikslą parodyti kompleksiškesnį, įvairesnį kasdienį eilinių žmonių gyvenimą socializme (Yurchak 2006: 9–10).

„Vakarų“ ir posovietinių „Rytų“ visuomenių palyginimas neieškant išankstinių politinių ir ekonominių sistemų sąlygotų skirtumų kai kurių autorių vertinamas kaip viena galimybių siekiant atsisakyti posocializmo termino,

⁴ Apie atminties tyrimų metodologinius aspektus žr., pvz., Tonkin 1995.

įkalinančio tam tikrame regione ir tam tikrose paties termino sąlygotose interpretacijose (Müller 2019: 546). Neringa Klumbytė ir Gulnaz Scharafutdinova reflektuoja moksliniuose tekstuose konstruojamus nelygiaverčius skirtingų visuomenių santykius ir kvestionuoja Vakarų kaip normalybės / normalumo kategorizavimą kartu nuvertinant Rytų ir Vidurio Europos visuomenių patirtis (Klumbytė, Sharafutdinova 2013b: 3–4), o jų sudarytoje monografijoje, skirtoje vėlyvajam sovietmečiui, siekiama ieškoti ne skirtumų, o panašumų tarp kasdienio gyvenimo vėlyvojo sovietmečio (nuo 1964 iki 1985 m.) visuomenėse ir kapitalistiniuose Vakaruose (Klumbytė, Sharafutdinova 2013b; Klumbytė, Sharafutdinova 2013a). Klumbytė ir Scharafutdinova siekia kvestionuoti įsitvirtinusį kasdienio gyvenimo vėlyvuju sovietmečiu suvokimą kaip iš esmės skirtingo nuo paprastų žmonių patirčių Vakarų pasaulyje, t. y. konstravimą nekintančių „mes“ – „jie“, „Rytai“ – „Vakarai“ kategorijų (Klumbytė, Sharafutdinova 2013b). Manychiau, jog tai viena perspektyviausių priemonių, leidžiančių neužsidaryti iš anksto teoriškai apibrėžtame regione ir išvengti daugelio anksčiau aptartų kritikos aspektų, skirtų šiems tyrimams.

Kaip buvo aptarta šiame poskyryje, antropologai refleksyviai aptaria nelygiaverčio santykio tarp „Rytų“ ir „Vakarų“ atspindžius etnografiniuose tekstuose, skirtuose posocializmo transformacijoms, bei vartojamoje terminijoje. Kitame poskyryje aptarsime, ar ir kaip šie klausimai analizuoti Lietuvoje atliktuose etnografiniuose tyrimuose, skirtuose socialinėms ekonominėms transformacijoms sužlugus sovietinei sistemai.

Posocializmo antropologija Lietuvoje: tyrimų tematika, išvalgos ir iššūkiai

Šiame poskyryje aptarsime, ar ir kaip anksčiau aptartos diskusijos apie sovietinę sistemą išgyvenusį Europos regioną, jo panašumus ir skirtumus nuo kitų regionų, laikotarpio apibrėžtis atsispindi posocializmo transformacijas Lietuvoje tyrusių antropologų darbuose. Šiame poskyryje bus keliamas klausimas, kaip Lietuvoje tyrimus atlikę antropologai brėžia posocializmo laikotarpio chronologines ribas, kaip apibūdinamas šis laikotarpis bei kokia matoma socializmo įtaka vėlesniems socialiniams procesams Lietuvoje. Ar remdamiesi šiais darbais mes galėtume sakyti, kad kalbėdami apie Lietuvą, galime atsiveikinti su terminu *posocializmas* (plg. Humphrey 2002; Müller 2019 etc.) ir kodėl?

Baltijos šalyse nebuvo tokios populiaros tiriant posocializmo transformacijas iš antropologinės perspektyvos palyginti su tyrimų, atliktų Rusijoje ar kitose Vidurio Europos šalyse, gausa (žr., pvz., apžvalgą Hann 2002). Tačiau Baltijos šalyse – Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje – atlikti tyrimai svarbūs siekiant suprasti, kaip posocializmo transformacijų procesai buvo veikiami lokaliai. Antropologai tyrė,

kaip Sovietų Sąjungos režimo prievartą, deportacijas patyrę Latvijos gyventojai konstruoja savo gyvenimo istorijas ir inkorporuoja šias skaudžias patirtis (Skultans 1997; Skultans 2005[1998]; Skultans 2001), kintančias tapatybes ir vartojimą Estijos žemdirbystės sektoriuje (Rausing 2004), kintančią žemdirbių kasdienybę Latvijoje integracijos į Europos Sąjungą kontekste (žr. apžvalgą Dzenovska, Aistara 2014), sovietinės ideologijos ir kasdienio gyvenimo sovietmečiu organizavimo pasekmes sąveikai su „kitu“ ir netolerancijos apraiškoms nepriklausomoje Latvijoje (Dzenovska 2010), neformalias ekonomikos praktikas (Sedlenieks 2003) ir pilietinį aktyvumą (Linnet 2003) Latvijoje posovietmečiu, industrinio sektoriaus kaitą Estijai atgavus nepriklausomybę (Keskúla 2013) ir kitas temas.

Kaip ir kitose Baltijos šalyse, Lietuvoje socialines kultūrinės transformacijas iš antropologinės perspektyvos posovietmečiu tyrė tiek Lietuvos, tiek užsienio mokslininkai: tirta kintantys identitetai ir vartojimas (Vonderau 2008; Klumbytė 2010a); jumoras ir satyra sovietmečiu (Klumbytė 2017a); nostalgijos sovietmečio tam tikriems aspektams reiškiny (Klumbytė 2010b; Klumbytė 2010c; Lankauskas 2007), migracijos procesai (Čiubrinskas 2012), kitos temos. Straipsnyje nesiekama pateikti visapusės Lietuvoje atliktų tyrimų istoriografijos, čia bus apžvelgiami tie tikslingai pasirinkti didesnės apimties antropologų tekstai, kurie skirti socialinėms kultūrinėms Lietuvos visuomenės transformacijoms ankstyvuojui posovietmečiu arba kurie taiko šios srities antropologų išvalgas vėlesniems procesams tirti (pvz., integraciją į Europos Sąjungą). Dėl pasirinkto straipsnio disciplininio fokuso taip pat neaptariami kitų disciplinų mokslininkų darbai, skirti posocializmo transformacijoms Lietuvoje analizuoti.

Danų antropologės Pernille Hohnen darbas, skirtas Gariūnų turgaus etnografijai, buvo pirmasis etnografinis darbas Lietuvoje, kuriame buvo analizuojamos transformacijos, prasidėjusios po sovietinės sistemos griūties (Hohnen 2001; Hohnen 2003). Tyrimas buvo atliekamas Vilniuje, Gariūnų turguje 1994 ir 1995 m. Antropologė savo darbe klausia, kodėl tyrimo metu Gariūnai ir veiklos šioje erdvėje Lietuvos visuomenėje buvo stigmatizuojami, t. y. tiek turgaus prekeivių, tiek pirkėjų buvo suvokiama kaip kažkas gėdinga, nevertinama kaip darbas (Hohnen 2001; Hohnen 2003). Mokslininkę domina ekonominės kultūrinės transformacijos platesnėje visuomenėje, o Gariūnų turgavietę ji apibūdina kaip strateginę vietą, leidžiančią užčiuopti šiuos procesus (Hohnen 2003: 11). Hohnen darbas atskleidžia, kaip to meto turgaus prekeiviai konceptualizavo savo veiklą, kaip turgaus erdvėje atsiskleidė ir kartu tarpusavio santykius formavo etniškumas, tautinės valstybės ideologija, moteriškumo ir vyriškumo sampratos, darbo ir darbo vietos sampratos (Hohnen 2003). Detali etnografija šiuos skirtingus pjūvius natūraliai sujungia į vientisą nuoseklų organišką darinį, kuris Hohnen leidžia atsakyti į iškeltą klausimą dėl turgaus veiklos stigmatizavimo ir susieti atsakymą su sparčiomis socialinėmis kultūrinėmis transformacijomis Lietuvai atgavus nepriklausomybę.

Hohnen refleksiškai ir kritiškai apžvelgia tokius socializmo antropologijos bruožus, kaip susitelkimas į tam tikras tyrimų temas, kurios konstruoja žinojimą apie regioną kaip mažiau civilizuotą, nei įsivaizduojami Vakarai, posocialistinio regiono matymas kaip vientiso dėl socializmo patirčių, dichotominio „mes“ (Vakarai) ir „jie“ (Rytai) skirstymo (Hohnen 2003: 7–9). Socializmo sistemoje formotų vertybių, socialinės sąveikos modelių įtaka Lietuvos visuomenei atgavus nepriklausomybę yra svarbi Hohnen darbo analizės ašis, tad tam tikra prasme net ir labai aiškiai reflektuodama, jog Lietuvos istorija neapsiriboja socializmo laikotarpiu, empirikos interpretacijoje ji susitelkia būtent ties socializmo laikotarpio praktikų tęstinumu posocializme (Hohnen 2003: 6–7). Kalbėdama apie tyrimą Gariūnuose, antropologė teigia, kad siekdama paaikškinti Gariūnų moralinę stigmatizaciją, ji analizuos tam tikrą „kultūrinę schemą“, tačiau kartu pabrėžia, jog susitelks ties pakankamai trumpu laikotarpiu (sovietinio laikotarpio antrąja puse), kai susiformavo tam tikros socialinės sąveikos praktikos, ir jog ši prieiga turi trūkumų dėl mažo kiekio kasdienio gyvenimo tyrimų Lietuvoje sovietmečiu (Hohnen 2003: 6). Šis autorės teiginys suponuoja, jog sovietmečio vertybės ir praktikos laikomos svarbiausiomis kalbant apie visuomenės raidą Lietuvai atgavus nepriklausomybę arba kaip leidžiančios perskaityti tą „kultūrinę schemą“ (Hohnen 2003: 6). Nors Hohnen pabrėžia, jog jos tirtam regionui įtakos turėjo ir lenkiškasis palikimas (Hohnen 2003: 9), tačiau darbe gilesnės istorinės analizės nerandame ir sovietmečio palikimas traktuojamas kaip turintis išimtinį tiesioginį poveikį vėlesnei visuomenės raidai (žr. taip pat Mažeikio kritiką (Mažeikis 2005), skirtą Hohnen darbui dėl turgaus istorinės sampratos ir tam tikrų įžvalgų; svarstymus apie istorinės dimensijos svarbą antropologiniuose tyrimuose Hann 2007). Kita vertus, mano nuomone, Hohnen darbe puikiai etnografiškai atskleidė sovietmečio suformotų darbo, darbo vietos, prekybos sampratų poveikį vertinant prekybą Gariūnuose Lietuvai atgavus nepriklausomybę ir turgaus veiklai tapus matomai ir legaliai (Hohnen 2001; Hohnen 2003).

Hohnen savo darbe apie Lietuvą kalba kaip apie pokomunistinę (angl. *post-Communism, post-Communist*), tačiau plačiau neaptaria, kodėl pasirinktas šis terminas laikotarpiui įvardinti. Taip pat darbe plačiai aptaria socializmo antropologijos prieigas bei trūkumus (Hohnen 2003: 7–9), o kalbėdama apie laikotarpį, kai Lietuva buvo Sovietų Sąjungos dalis, vartoja tokius terminus kaip sovietinis laikotarpis (angl. *Soviet era*) (Hohnen 2003: 6) ar sovietinė visuomenė (angl. *soviet society*) (Hohnen 2003: 114, 129). Aptardama knygos tikslus, autorė teigia, kad siekia atskleisti, jog tiek socializmas, tiek posocializmas skirtinguose regionuose buvo skirtingų formų (Hohnen 2003: 9), tad nors tekste matome nuosekliai vartojamą terminą pokomunizmas kalbant apie nepriklausomą Lietuvą, tačiau panašu, kad autorė terminų posocializmas ar pokomunizmas nelaiškė iš esmės skirtingais. Hohnen tyrimas atliktas ankstyvuoju transformacijų laikotarpiu, tad

tuo metu dar nebuvo diskutuojama apie posocializmo ar pokomunizmo chronologines ribas. Pokomunizmą autorė suvokia per sparčias transformacijas ir ribų perkonstravimo prizmę, t. y. kintančios ribos tarp Rytų–Vakarų, kintantys lyčių statusai, etninių grupių statusai ir ribos lėmė Gariūnų marginalizavimą, – teigia autorė (Hohnen 2003: 128–146). Ekonominių veiklų Gariūnų turguje stigmatizavimas platesnėje visuomenėje atskleidžiamas kaip kompleksinių priežasčių sąlygotas reiškiny, kuriame susipina ekonominės, socialinės, kultūrinės priežastys, socialistinės ideologijos suformuotos tam tikros neįsisąmonintos sampratos ir vertybės (Hohnen 2003; žr. tačiau kritiką Mažeikis 2005).

Galime kelti klausimą, ar ir kiek šis darbas sukonstruoja žinojimą apie ankstyvojo posocializmo Lietuvos visuomenę kaip „kitokią“ ir skirtingą nuo Vakarų. Autorė kritikuoja dichotominį skyrimą į „Vakarus“ ir „Rytus“ (Hohnen 2003: 7–9), tačiau atrodytų, kad ta neperžengiama skirtis atsiskleidžia / kyla iš jos pačios turėtos empirinės medžiagos. Pavyzdžiui, Hohnen atkreipia dėmesį, jog vienas iš aspektų, kodėl Gariūnų turgus ir veikla čia buvo stigmatizuojama, buvo susijęs su Vakarų–Rytų distinkcija, t. y. visuomenė siekė lygiuotis į įsivaizduojamus Vakarus, o tuo tarpu dauguma prekių turguje buvo iš Azijos šalių (Hohnen 2003: 129). Šis aspektas yra svarbus suvokiant, kad etnografinėje priemonėje autorių teorinės išvalgos konstruojamos / kyla lauke. Tokiu atveju anksčiau aptartas Dunn ir Verdery atsakas (Dunn, Verdery 2011) Thelen (Thelen 2011), jog jų išvalgos dėl socialistinės ekonomikos svarbos struktūruojant tyrimo dalyvių kasdienybę kilo iš tiriamo lauko, o ne dėl siekio sukonstruoti socialistines ir kapitalistines visuomenes kaip kardinaliai skirtingas, paaiškintų ir Hohnen aptariamą ribų tarp Rytų ir Vakarų konstravimą, kuris, anot autorės, buvo vienas iš turgaus marginalizavimo aspektų (Hohnen 2003: 138).

Hohnen darbas parašytas su simpatija ir pagarba tyrimo dalyviams, jis puikiai atskleidžia, kaip atliekamo tyrimo metu gyveno paprasti Lietuvos žmonės ir kokias konstravo reikšmes, susijusias su darbu, verslu, etniškumu, lytiškumu. Tad Hohnen monografijos vertė neabejotina ir tai vienas iš nedaugelio darbų ne retrospektyviai, bet lauko tyrimų pagrindu fiksavęs ankstyvojo posovietmečio Lietuvos kasdienybę. Autorė refleksyviai aptaria tiek vadinamosios socializmo antropologijos prieigų trūkumus, tiek savo darbo trūkumus, susijusius su istorine analize ir socializmo antropologijos prieigomis. Manychiau, kad nepaisant pačios autorės įvardintų ir įvertintų trūkumų, šis darbas puikiai demonstruoja etnografinės prieigos pranašumus, tokius kaip galimybė suprasti vietos žmonių konstruojamas reikšmes, pasirinkimus ir kvestionuoti išankstines klišes (plg. Burawoy, Verdery 1999 etc.). Autorė laikotarpį po socializmo žlugimo suvokia kaip susijusį su sparčiomis transformacijomis ir ši perspektyva koreliuoja su kitose posovietinio regiono visuomenėse atliktais to laikotarpio tyrimais bei kartu parodo lokalumo specifiką.

Danų antropologės Idos Harboe Knudsen darbas skirtas vėlesnio laikotarpio procesams, ji tiria, kaip Lietuvos žemdirbiai interpretuoja ir patiria kasdienybėje Europos Sąjungos žemės ūkio programos bei teisės nuostatas (Knudsen 2010; Knudsen 2012; plg. su tyrimais Latvijoje, žr. Dzenovska, Aistara 2014). Knudsen – antropologė iš Danijos, kuri 2006 ir 2007 m. gyveno dviejuose skirtinguose Lietuvos kaimuose ir atliko čia ilgalaikį lauko tyrimą (Knudsen 2012: 8–10). Knudsen monografijoje skaitome apie skirtingas dabartinio kaimo gyvenimo dimensijas, išryškėjusias tyrimo metu: kartų patirčių skirtumai, kintančio žemdirbių statuso visuomenėje suvokimas, žemdirbių socialinis išsisluoksniavimas, žemdirbių kasdienės praktikos, leidžiančios apeiti naujus ES reikalavimus, keliamus žemdirbystei ar produktų realizavimui (Knudsen 2012). Knudsen monografija puikiai atskleidžia kasdienį gyvenimą kaime jos tyrimo laikotarpiu, kaimo žmonių ir ministerijų valdininkų sąveiką, paaiškina žemdirbiams kylančius iššūkius ir jų santykį su vietos ir ES valdžia bei teisiniais reikalavimais, žmonių pasirinkimus, kaip ir ar ūkininkauti. Autorė kelia klausimą: „kiek ankstesnės ir dabartinės socialinės, politinės ir ekonominės struktūros varžo arba veikia ES politikos įgyvendinimą ir kaip sėkmingai naujos struktūros formuojasi lokaliai?“ (Knudsen 2012: 3). Knudsen konstatuoja, kad visi nauji pokyčiai ir iniciatyvos sąveikauja su jau egzistuojančomis praktikomis, ir ją domina ši praeities ir dabarties sąveika (Knudsen 2012: 3). Autorės teigimu, pasirengimo integruotis į Europos Sąjungą procesai prasidėjo gana greitai Lietuvai atgavus nepriklausomybę, todėl atsiskyrimo nuo Sovietų Sąjungos procesai ir integracijos į ES procesai autorės aiškinami kaip iš esmės vykstantys paraleliai (Knudsen 2012: 4). Nors Knudsen nediskutuoja tiesiogiai apie posocializmo chronologines ribas, tačiau šiame darbe tam tikros praktikos – nepotizmas, socialinių ryšių naudojimas asmeniniais tikslais – autorės siejamos su sovietmečiu ir dokumentuojamos etnografiškai po 2004 m. (Knudsen 2010; Knudsen 2012). Autorė kalba apie „lokalius Europos Sąjungos variantus“ (angl. *local EUs*) (Knudsen 2012: 23) ir šiame darbe Lietuvos kontekste tas lokalumas siejamas pirmiausia su socialistiniu laikotarpiu, su jo metu suformuotomis praktikomis (Knudsen 2012: 64). Autorė puikiai etnografiškai dokumentuoja, kaip socialiniai ryšiai, užimama pozicija valdžioje jos tiriamuose kontekstuose pasitelkiami asmeniniams interesams ar siekiant valdžios (Knudsen 2012: 78–85). Tad nepotizmo, socialinių ryšių ar užimamos valdžios pozicijos išnaudojimo asmeniniais tikslais praktikos, kurias autorė sieja su socializmo laikotarpiu, aiškinamos kaip besitęsiančios ir formuojančios procesus, vykusius po Lietuvos nepriklausomybės atgavimo praėjus daugiau kaip penkiolika metų (Knudsen 2010; Knudsen 2012). Autorės etnografija ir interpretacija yra įtaigi bei argumentuota ir aprašytos socialinės sąveikos praktikos svarbios suvokiant Lietuvos visuomenėje vykstančius procesus. Kita vertus, jei neapsiribotume socializmo antropologijos lauku ir interpretacijomis, nepotizmo

aprašų rastume ir kitose visuomenėse. Turėdami galvoje Thelen (Thelen 2011) ir kitų autorių kritiką, galėtume kelti platesnius klausimus, pavyzdžiui, ar nepotizmas ir pažinčių pasitelkimas asmeniniais tikslais visuomenėse, nepatyrusiose socializmo, yra skirtingas ir kuo skirtingas? Autorė analizuoja nelygiaverčius santykius tarp Rytų ir Vakarų ir tai atsispindi jos terminijoje: Knudsen skiria europeizacijos ir EUropeizacijos procesus ir teigia, kad Europa nėra tolygi Europos Sąjungai ir EU integracijos procesai nėra tapatūs „sugrįžimui į Europą“ (Knudsen 2012: 5–7). Autorės etnografija yra jautri ir korektiška, skaitant tekstą jauti autorės simpatiją žmonėms, tarp kurių ji gyveno, kol atliko tyrimą. Knudsen darbe atskleidžiama, kaip kultūrinis, socialinis kontekstas veikia integracijos į ES procesus, todėl tam tikromis sovietmečiui būdingomis socialinės sąveikos praktikomis autorė aiškina jau vėlesnio laikotarpio situaciją. Šiuo atveju socializmas ir sovietmečiu suformuoti socialinės sąveikos būdai tęsiasi ir tampa neatskiriama integracijos į ES procesų dalimi.

Anksčiau aptarti Hohnen ir Knudsen darbai yra parengti užsienio antropologų, o jos, kaip ilgą laiką buvo reikalaujama antropologijoje, atliko tyrimus ne namuose, o kitoje visuomenėje, ir tai leido pamatyti tas praktikas, nuostatas, neįsisąmonintas vertybes, kurių vietos žmonės nereflektuoja, nebepastebi⁵. Tačiau antropologas gali būti glaudžiau susijęs su tiriama vieta. Gediminas Lankauskas po ilgo laikotarpio gyvenimo svetur grįžo į Lietuvą atlikti tyrimo ir tyrė modernybės patirtis ir sampratas bei jų raišką vestuvėse (Lankauskas 2015). Lankausko monografijoje puikiai pateikta etnografija dokumentuoja tiek vestuvių ritualą, tiek materialius vestuvių aspektus, tiek vietos žmonių vertybines nuostatas ir vartojimo tendencijas, kurias autorius sieja su tam tikromis vietos žmonių konstruojamomis modernybės sampratomis (Lankauskas 2015). Modernybė Lankausko informantų siejama su vakarietišku gyvenimo būdu, kuris dažnai redukuojamas iki vartojimo (Lankauskas 2015: 237–244). Lankausko darbui būdingi puikūs etnografiniai aprašai, autorius atskleidžia, kaip per vestuvių ritualus išryškėja kintantys identitetai, vartojimas, lietuviybės samprata, santykis su sovietmečiu, ir tai yra puikus rašymo ir detalios etnografijos pavyzdys. Kita vertus, kaip teigė Jamesas Cliffordas, mūsų konstruojamos tiesos visada yra tik dalinės ir veikiamos skirtingų kontekstų (Clifford 1986: 6).

Kaip atskleidžiama Lankausko monografijoje, posocializme vienas esminių dalykų yra santykis su įsivaizduojamais Vakarais. Vakarai tyrimo dalyvių siejami su siekiamybe, modernybe, europietišku, tad nelygiavertis Rytų–Vakarų santykis kyla iš empirikos, kadangi autorius pabrėžia, jog modernybė jo darbe yra eminis žodis, t. y. sąvoka, vartojama tyrimo dalyvių ir siejama su Vakarais (Lankauskas 2015: 9). Kita vertus, kitaip nei Knudsen, kuri labai sąmoningai

⁵ Apie antropologiją namuose ir svetur žr., pvz., Hann 2000.

skiria EU integracijos ir europeizacijos procesus (Knudsen 2012), Lankauskas vakarietiško ir europietiško terminus kai kuriais atvejais vartoja sinonimiškai: pavyzdžiui, autorius teigia, jog „etnografui <...> vestuvės plačiai atveria langą į tai, kaip Lietuva tampa ir *netampa* modernia, vakarietiška ir europietiška po beveik penkiasdešimt metų sovietinio valdymo“ (Lankauskas 2015: 7–8). Šiuo atveju tai yra paties autoriaus suformuluota pozicija, kai modernumas, vakarietiškumas ir europietiškas traktuojami kaip susiję. Lankauskas kalba apie posocializmą ir savo lauko tyrimo laiką apibrėžia kaip keturiolika mėnesių 1998–1999 m. bei tam tikrus laikotarpius 2005 ir 2011 m. (Lankauskas 2015: 39). Autorius monografijos baigiamajame skyriuje aptaria termino posocializmas vartojimą kalbant apie Lietuvą ir teigia, jog šis terminas vis dar vartotinas ir tinkamas (Lankauskas 2015: 242). Autoriaus teigimu, „daug kas iš socialistinės praeities buvo sąmoningai ištrinta, tačiau praeitis vis dar ar vėl yra žmonių praktikose (sukantis ir kombinuojant), dispozicijose („sovietinis mentalitetas“, „nepatiklumas“ (angl. *deceit-mindfulness*), bei atgimusiuose atsiminimuose, kuriuose jis prisimenamas su ilgesinga nostalgija ar pašaipia panieka“ (Lankauskas 2015: 241). Tad autoriaus nuomone, šis terminas yra tinkamas ir vartotinas Lietuvos visuomenės gyvenimui apibūdinti jo tyrimo metu, t. y. tiek 1998 m., tiek 2011 m., dėl tam tikrų praktikų, vertybių bei įjautrinto santykio su sovietine praeitimi⁶. Mačiau, kad autoriaus pateikti kriterijai yra pakankamai neapibrėžti bei sunkiai užčiuopiami ir kartu sunkiai pritaikomi kalbant apie posocializmo chronologines ribas. Šiuo atveju sutikčiau su antropologų diskusijomis, kad pats terminas posocializmas yra kategorizuojantis ir susijęs su galios klausimais konstruojant mūsų žinojimą apie kitą (Cervinkova 2012: 159; Buchowski 2012; Frederiksen, Knudsen 2015 etc.).

Etnografiškai dokumentuodama Visagino gyventojų požiūrius į Ignalinos atominės elektrinės darbo sustabdymą Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą, šio straipsnio autorė siūlo kalbėti apie „sulėtintą posocializmą“ (angl. *slowed down post-socialism*) pirmiausia turėdama galvoje tokias situacijas kaip Visagino, kada atominės jėgainės, kaip pagrindinio darbdavio ir socialinių garantijų šaltinio, svarba vietos gyventojams išliko ir Lietuvai atgavus nepriklausomybę ir, autorės nuomone, savotiškai sustabdė ar sulėtino socialinę kaitą konkrečiame socialiniame vienetu (Sliavaite 2005: 173–176). Vienas mano argumentų buvo tas, kad tokios valstybinės įmonės kaip Ignalinos atominės elektrinės funkcionavimas leido pristabdyti tam tikras ekonomines ir socialines transformacijas Visagine, kadangi didelė dalis gyventojų ir toliau dirbo valstybinėje įmonėje ir laikė ją tam tikru saugumo garantu ar maitintoju (Sliavaite 2005: 173–176). Kalbėdama apie

⁶ Aktuali šiame kontekste yra Neringos Klumbytės pastaba, pateikta G. Lankausko knygos recenzijoje, jog šiame darbe dominuoja esamasis laikas (Klumbytė 2017b: 217).

tai, grindžiau savo teiginius pasitelkdama socializmo ir posocializmo antropologų svarstymus ir teiginius apie tai, kas buvo būdinga socialistinei ekonomikai bei socialistinei įmonei (Sliavaite 2005: 174). Tačiau darbe pripažįstama, jog nėra nuoseklių lyginimų su sovietiniam blokui nepriklausiusiomis visuomenėmis, tad iš šiandieninės perspektyvos aš paklausčiau, ar socializmo santvarkos nepatyrusiose visuomenėse darbuotojų priklausomybė nuo sėkmingos darbo vietos būtų kitokia ir kokia. Manychiau, jog žvelgiant iš šiandienos perspektyvos, svarbus būtų lyginimas su panašios problematikos tyrimais, atliktais kapitalistinėse visuomenėse, klausiant, ar ir kiek socializmas arba kapitalizmas formavo panašų ar skirtingą santykį su darbo vieta, darbdaviu ar valstybe (plg. Müller 2019; Thelen 2011; Klumbytė, Sharafutdinova 2013b). Kita vertus, manychiau, jog darbas (Sliavaite 2005) etnografiškai dokumentuoja, kaip asmeninės patirtys, individualios ir kolektyvinės atmintys, ekonominė ir socialinė miesto gyventojų priklausomybė nuo atominės jėgainės susipina į kompleksą pasakojimų, patirčių ir strategijų išgyvenant atominės jėgainės uždarymo procesą, o kartu atskleidžia, kaip sovietmečio asmeninės ir kolektyvinės istorijos susipina su vėlesniais procesais.

Sovietmečio patirčių ir atminties konstravimas ir sąveika su dabartimi bei politiniais procesais puikiai atskleista Neringos Klumbytės daktaro disertacijoje, skirtoje Lietuvai (Klumbytė 2006) (žr. autorės darbus: Klumbytė 2004; 2010a; 2010b; 2010c). Klumbytė tiria Lietuvos gyventojų politines orientacijas 2002–2004 m. ir atskleidžia, kaip skirtingi veiksniai – atmintis, patirtis, dabartinėje visuomenėje užimama socialinė pozicija, istorijos interpretacijos, konstruojamas santykis su valdžia ir valstybe – kompleksiška lemia dabarties pasirinkimus rinkimų metu (Klumbytė 2006). Detali etnografija ir autorės įtaigi interpretacija skaitytojui leidžia suprasti, kaip skirtingas socialines pozicijas dabarties visuomenėje užimantys informantai suvokia ir vertina visuomenės kaitą ir kaip individualios patirtys susipina su pasirinkimais politinių rinkimų metu, pavyzdžiui, kodėl 2003 m. prezidento rinkimus laimėjo Rolandas Paksas, o ne Valdas Adamkus (Klumbytė 2006: 254–279). Autorės darbe girdime tyrimo dalyvių gyvenimo istorijų pasakojimus, kuriuose konstruojamos skirtingos sovietmečio patirtys. Klumbytė atskleidžia, jog vieniems pašnekovams tai buvo laikotarpis, kai „buvo geriau“, ir šios atmintys pasitelkiamos dabarties kritikai (Klumbytė 2006: 34–63), kitiems sovietmetis buvo represijų ir priespaudos laikas (Klumbytė 2006: 95–127). Klumbytė parodo, kaip atmintys, patirtys, dabarties situacija glaudžiai tarpusavyje susijusios, ir šiuo atveju nėra esminis klausimas dėl posocializmo chronologinių ribų, kadangi atmintis, perduodama per kartų atsiminimus, yra neatšiejama nuo dabarties (žr. autorės darbus: Klumbytė 2006; 2010a; 2010b; 2010c; 2004). Manychiau, kad Klumbytė sėkmingai išvengia posocializmo antropologijai būdingų trūkumų, kai dabarties procesai ar nesėkmės aiškinami sovietmečio patirtimi ar praktika (Buchowski 2012), kadangi pasitelkia kitokią prieigą, būtent

atskleidžia, kaip individualiame lygmenyje konstruojama atmintis veikia individualius pasirinkimus ir kartu platesnius politinius procesus.

Lietuvoje atlikti etnografiniai posocializmo transformacijų tyrimai pasitelkia antropologijos mokslo metodologines prieigas, papildo posovietinės kaitos supratimo ir interpretacijų lauką, be to, praplečia mūsų žinias apie kultūrinių, ekonominių, socialinių, politinių procesų sąveiką visuomenės kaitos procesuose. Manau, kad apžvelgtos etnografinės studijos yra svarbios suvokiant, kaip sparčias socialines ekonomines transformacijas patyrė ir suvokė Lietuvos gyventojai jai atgavus nepriklausomybę. Laikotarpis po socializmo žlugimo Lietuvai skirtuose etnografiniuose darbuose siejamas tiek su sparčiomis transformacijomis, kurios atsispindėjo socialinių ribų perkonstravime (Hohnen 2001; Hohnen 2003), tiek su skirtingomis socializmo atmintimis, kurios turi atspindį mūsų politiniuose prioritetuose ir pasirinkimuose (Klumbytė 2004; Klumbytė 2006), tiek su tam tikromis išlikusiomis, socializmui būdingomis socialinės sąveikos praktikomis (Knudsen 2012; Lankauskas 2015; Šliavaite 2005). Manychiau, jog priklausomai nuo analizuojamos temos, posocializmo kaip laikotarpio chronologinės ribos būtų skirtingos ir ambivalentiškai apibrėžiamos, nėra aiškių kriterijų, kas būdinga posocializmui, ir ar iš tiesų tai būdinga tik posocializmui.

Išvados

Socialinės kultūrinės antropologijos posocializmo transformacijų tyrimai yra labai svarbūs ir reikšmingi to laikotarpio tyrimai. Antropologai pabrėžia, jog etnografinė prieiga buvo taikliausia, siekiant suprasti, kaip buvo išgyvenamos, interpretuojamos sparčios transformacijos ankstyvuojų posovietmečiu regione gyvenančių žmonių (Burawoy, Verdery 1999; Hann 2002: 7), bei jog antropologijai būdingos metodologinės prieigos leido Vidurio ir Rytų Europos visuomenės posovietmečiu tyrusiems antropologams kvestionuoti išankstines ekonomines ar politines prognozes ir dominuojančias klišes dėl šių visuomenių transformacijų eigos (Burawoy, Verdery 1999; Hann 2002; Hórschelmann, Stenning 2008 etc.). Mano požiūriu, žvelgiant iš šiandienos perspektyvos, kai kalbėdami apie minimum laikotarpius mes juos galime analizuoti nebent pasitelkę išlikusius rašytinius šaltinius ar žmonių prisiminimus, antropologiniai etnografiniai to laikotarpio tyrimai, atlikti ne retrospektyviai, o esamuoju laiku, yra unikalūs, kadangi leidžia suprasti to laiko žmonių kasdienybę. Lietuvoje atlikti šio pobūdžio tyrimai pasitelkia antropologijos mokslo metodologines prieigas, papildo posocialistinės kaitos supratimo ir interpretacijų lauką ir praplečia mūsų žinias apie kultūrinių, ekonominių, socialinių, politinių procesų sąveiką visuomenės kaitos procesuose.

Posocializmo antropologija orientuojasi į regioną, kuris iš dalies suvokiamas kaip vientisas dėl socializmo patirčių (Нильсен 2004 etc.), ir šis regiono apibrėžties kriterijus glaudžiai susijęs su straipsnyje aptarta kritika dėl mūsų žinojimą

veikiančių nelygiaverčių santykių tarp Rytų ir Vakarų (Buchowski 2012; Cervinkova 2012; Klumbytė, Sharafutdinova 2013b; Frederiksen, Knudsen 2015 etc). Klausimas, kada pasibaigia posocializmas, kada mes turime nustoti vartoti šį terminą, tampa tiek akademinis, tiek politinis, tiek reprezentacinis (žr. Sampson 1999; Humphrey 2002; Buchowski 2012; Frederiksen, Knudsen 2015 etc.). Šio straipsnio pradžioje buvo keltas klausimas, ar ir kaip terminas posocializmas vartojamas antropologiniuose tekstuose, skirtuose Lietuvai, bei kiek ilgai šis terminas vartotinas kalbant apie Lietuvą.

Aptartuose Lietuvos visuomenei skirtuose etnografiniuose tyrimuose atskleidžiama, kaip socializmo laikotarpio socialinės sąveikos praktikos, vertybės, elgesio normos veikia socialinius kultūrinius procesus posovietmečiu (Hohnen 2003; Sliavaite 2005; Knudsen 2012; Lankauskas 2015). Laikotarpis po sovietinės sistemos žlugimo įvardijamas kaip pokomunistinis ir siejamas su socialinių kultūrinių ribų perbraižymu ir sparčia visuomenės kaita (Hohnen 2003), posocializmo choronologinės ribos arba detalai neaptiriamos (Sliavaite 2005), arba jis tęsiasi kelis dešimtmečius (Lankauskas 2015). Posocializmas siejamas su tam tikromis sovietmečiu suformuotomis vertybėmis ir praktikomis, vartojimo modeliais, modernybės sampratomis (Lankauskas 2015), sovietmečiu konstruotu santykiu su valstybe ar darbdaviu (Sliavaite 2005), nepotizmas ir socialinių ryšių naudojimas siekiant asmeninės naudos traktuojami kaip sovietinio laikotarpio palikimas, turintis įtakos integracijos į Europos Sąjungą lokaliems procesams (Knudsen 2012). Kita vertus, pritarčiau ne vieno antropologo posocializmo antropologijos kontekste išreikštai nuomonei (Thelen 2011; Buchowski 2012; Klumbytė, Sharafutdinova 2013b; Müller 2019 etc.), jog nuoseklus lyginimas pasirinktų reiškinių ne tarp buvusio socialistinio bloko šalių, o peržengiant socialistinio–kapitalistinio, Rytų–Vakarų pasaulių ribas, leistų išvengti posocializmo antropologijai reiškiamos kritikos dėl orientalizuojančio visuomenių kategorizavimo į (po)socialistines kaip kitokias ir iš esmės skirtingas nuo socializmo nepatyrusių visuomenių (žr. pvz. Klumbytė, Sharafutdinova 2013a).

Kitaip nei Lankauskas, kurio nuomone, posocializmo terminas yra vis dar validus Lietuvos visuomenės atveju (Lankauskas 2015: 242), aš veikiau siūlyčiau atsisakyti šio termino dėl jo neapibrėžtumo arba pasisakyčiau už refleksyvų ir pagrįstą vartojimą priklausomai nuo analizuojamos temos ir konteksto, turint galvoje antropologų diskusijas dėl šio termino konstruojamo nelygiaverčiais santykiais pagrįsto žinojimo apie tam tikrus regionus (Humphrey 2002; Buchowski 2012; Cervinkova 2012; Klumbytė, Sharafutdinova 2013b; Müller 2019 etc.). Dažnu atveju terminas posocializmas vartojamas be aiškių chronologinių ribų, aiškiaus turinio ir iš esmės skirtas lokalizuoti visuomenes tam tikrame regione. Kita vertus, kaip buvo aptarta tekste, antropologai kritikuoja galimybę apibrėžti regioną penkiasdešimties metų politine patirtimi ir nuneigti istoriškai susiklosčiusį

lokalumą (Buchowski 2012; Frederiksen, Knudsen 2015; Hann 2016 etc). Ma-nyčiau, jog kalbėdami apie šiandieninės Lietuvos atvejį, terminą posocializmas turėtume vartoti refleksyviai apgalvoję jo turinį ir chronologines ribas arba, jo atsisakius, ieškoti alternatyvių konceptualių sprendimų (plg. Klumbytė, Shara-futdinova 2013b; Frederiksen, Knudsen 2015; Müller 2019).

Literatūra

Berdahl, Daphne. 1999. *Where the World Ended: Re-Unification and Identity in the German Borderland*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Buchowski, Michał. 2012. Anthropology in Postsocialist Europe, U. Kockel et al. (eds). *A Companion to the Anthropology of Europe*. Blackwell Companions to Anthropology: 68–87. Wiley-Blackwell: Malden, Oxford, Chichester.

Buyandelgeriyn, Manduhai. 2008. Post-Post-Transition Theories: Walking on Multiple Paths, *Annual Review of Anthropology* 37: 235–250.

Burawoy, Michael; Verdery, Katherine. 1999. Introduction, M. Burawoy, K. Verdery (eds). *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*: 1–18. Lanham, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Cervinkova [Červinková], Hana. 2012. Postcolonialism, Postsocialism and the Anthropology of East-Central Europe, *Journal of Postcolonial Writing* 48(2): 155–163.

Chari, Sharad; Verdery, Katherine. 2009. Thinking between the Posts: Post-colonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War, *Comparative Studies in Society and History* 51(1): 6–34.

Clifford, James. 1986. Introduction: Partial Truths, J. Clifford, G. E. Marcus (eds). *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*: 1–26. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Čiubrinskas, Vytis. 2012. Diasporas Coming Home: Identity and Uncertainty of Transnational Returnees in Postcommunist Lithuania, L. Kúrti, P. Skalník (eds). *Postsocialist Europe: Anthropological Perspectives from Home*. EASA Series: 95–117. New York, Oxford: Berghahn Books.

Dunn, Elizabeth C. 2004. *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Culture and Society after Socialism. Ithaca, London: Cornell University Press.

Dunn, Elizabeth Cullen; Verdery, Katherine. 2011. Dead Ends in the Critique of (Post)socialist Anthropology: Reply to Thelen, *Critique of Anthropology* 31(3): 251–255.

Dzenovska, Dace. 2010. Public Reason and the Limits of Liberal Anti-Racism in Latvia, *Ethnos: Journal of Anthropology* 75(4): 496–525.

Dzenovska, Dace; Aistara, Guntra A. 2014. Practices and Politics of Rural Living in Latvia: An Interdisciplinary View, *Journal of Baltic Studies* 45(1): 1–16.

Eriksen, Thomas Hylland. 2001. *Small Places, Large Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. Anthropology, Culture and Society. London, Sterling: Pluto Press.

Frederiksen, Martin Demant; Knudsen, Ida Harboe. 2015. Introduction: What Is a Grey Zone and Why Is Eastern Europe One?, I. H. Knudsen, M. D. Frederiksen (eds). *Ethnographies of Grey Zones in Eastern Europe: Relations, Borders and Invisibilities*. Anthem Series on Russian, East European and Eurasian Studies: 1–22. London, New York: Anthem Press.

Frėjūtė-Rakauskienė, Monika; Klumbytė, Neringa; Šliavaitė, Kristina. 2018. Socialinio teisingumo sampratos ir patirtys: saugumas, lygybė ir pasitikėjimas, Monika Frėjūtė-Rakauskienė, Neringa Klumbytė, Andrius Marcinkevičius, Kristina Šliavaitė. *Socialinis ir istorinis teisingumas daugiaetninėje Lietuvos visuomenėje: sampratos, patirtys ir kontekstai*: 237–272. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.

Giordano, Christian. 2012. Afterword – Under the Aegis of Anthropology: Blazing New Trails, L. Kúrti, P. Skalník (eds). *Postsocialist Europe: Anthropological Perspectives from Home*. EASA Series: 295–304. New York, Oxford: Berghahn Books.

Halpern, Joel Martin; Kideckel, David A. 1983. Anthropology of Eastern Europe, *Annual Review of Anthropology* 12: 377–402.

Hann, Chris M. 1980. *Tázlár: A Village in Hungary*. Changing Cultures Series. Cambridge: Cambridge University Press.

Hann, Chris M. 1985. *A Village without Solidarity: Polish Peasants in Years of Crisis*. New Haven: Yale University Press.

Hann, Chris. 1994. After Communism: Reflections on East European Anthropology and the 'Transition', *Social Anthropology* 2(3): 229–249.

Hann, Chris M. 2000. *Social Anthropology*. Teach Yourself Books. Lincolnwood: NTC Publishing Group.

Hann, Chris. 2002. Farewell to the Socialist 'Other', C. M. Hann (ed.). *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*: 1–11. London, New York: Routledge.

Hann, Chris. 2014. *Towards a Maximally Inclusive Concept of Eurasia*. Working Paper 157. Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle, Saale.

Hann, Chris. 2016. A Concept of Eurasia, *Current Anthropology* 57(1): 1–10.

Hann, Chris et al. 2007. *Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and Eastern Europe*. A Debate. Working Paper 90. Max Planck Institute for Social Anthropology. <https://www.eth.mpg.de/cms/en/publications/working_papers/wp0090> [žiūrėta 2020 07 03].

Hohnen, Pernille. 2001. Gariūnų marginalizacija: turgaus kultūrinė antropologija, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 1(10): 63–83.

Hohnen, Pernille. 2003. *A Market out of Place? Remaking Economic, Social, and Symbolic Boundaries in Post-Communist Lithuania*. Oxford Studies in Social and Cultural Anthropology. Oxford: Oxford University Press.

Hörschelmann, Kathrin; Stenning, Alison. 2008. Ethnographies of Postsocialist Change, *Progress in Human Geography* 32(3): 339–361.

Humphrey, Caroline. 1983. *Karl Marx Collective: Economy, Society and Religion in a Siberian Collective Farm*. Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology. Cambridge: Cambridge University Press.

Humphrey, Caroline. 2002. Does the Category 'Postsocialist' Still Make Sense?, C. M. Hann (ed.). *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*: 12–15. London, New York: Routledge.

Yurchak, Alexei. 2006. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.

Kandiyoti, Deniz. 2002. How Far Do Analyses of Postsocialism Travel? The Case of Central Asia, C. M. Hann (ed.). *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*: 238–257. London, New York: Routledge.

Kavaliauskaitė, Jūratė. 2014. Alexei'aus Yurchako politiško samprata ir vėlyvojo sovietmečio paradoksai, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 2(35): 236–251.

Kesküla, Eeva. 2013. Reproducing Labor in the Estonian Industrial Heritage Museum, *Journal of Baltic Studies* 44(2): 229–248.

Kideckel, David A. 2008. *Getting By in Postsocialist Romania: Labor, the Body, and Working-Class Culture*. New Anthropologies of Europe. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.

Klumbytė, Neringa. 2004. Dabarties istorijos paraščių žmonės: atsiminimai apie sovietmetį ir kasdienybės patirtys kaimo bendruomenėse, *Politologija* 3(35): 63–83.

Klumbytė, Neringa. 2006. *Ethnography of Voting: Nostalgia, Subjectivity, and Popular Politics in Post-Socialist Lithuania*. PhD Dissertation. University of Pittsburgh. <<http://d-scholarship.pitt.edu/7217/1/KlumbyteNeringa2006-ETD.pdf>> [žiūrėta 2019 12 03].

Klumbytė, Neringa. 2010a. The Soviet Sausage Renaissance, *American Anthropologist* 112(1): 22–37.

Klumbytė, Neringa. 2010b. Memory, Identity, and Citizenship in Lithuania, *Journal of Baltic Studies* 41(3): 295–313.

Klumbytė, Neringa. 2010c. Post-Socialist Sensations: Nostalgia, the Self, and Alterity in Lithuania, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 9(18): 93–116.

Klumbytė, Neringa. 2017a. Laiškų institucija ir kritinis pilietiškumas satyros ir humoro žurnale „Šluota“, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 17(26): 43–76.

Klumbytė, Neringa. 2017b. Recenzija: Gediminas Lankauskas. *The Land of Weddings and Rain: Nation and Modernity in Post-Socialist Lithuania*, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 17(26): 215–218.

Klumbytė, Neringa; Sharafutdinova, Gulnaz (eds). 2013a. *Soviet Society in the Era of Late Socialism, 1964–1985*. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford: Lexington Books.

Klumbytė, Neringa; Sharafutdinova, Gulnaz. 2013b. Introduction: What Was Late Socialism?, N. Klumbytė, G. Sharafutdinova (eds). *Soviet Society in the Era of Late Socialism, 1964–1985*: 1–14. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford: Lexington Books.

Kmita, Rimantas. 2018. *Pietinia kronikas*. Vilnius: Tyto alba.

Knudsen, Ida Harboe. 2010. Keletas pasvarstymų apie žmogaus amžių, politiką ir politikus kaimo bendruomenėje, Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 10(19): 77–92.

Knudsen, Harboe Ida. 2012. *New Lithuania in Old Hands: Effects and Outcomes of Europeanization in Rural Lithuania*. Anthem Series on Russian, East European and Eurasian Studies. London, New York, Delhi: Anthem Press.

Kúrti, László; Skalník, Peter. 2012. Introduction: Postsocialist Europe and the Anthropological Perspective from Home, L. Kúrti, P. Skalník (eds). *Postsocialist Europe: Anthropological Perspectives from Home*. EASA Series: 1–28. New York, Oxford: Berghahn Books.

Lankauskas, Gediminas. 2007. Apie sensorinę socializmo atmintį, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 6(15): 47–71.

Lankauskas, Gediminas. 2015. *The Land of Weddings and Rain: Nation and Modernity in Post-Socialist Lithuania*. Anthropological Horizons 16. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.

Latham, Kevin. 2002. Rethinking Chinese Consumption: Social Palliatives and the Rhetorics of Transition in Postsocialist China, C. M. Hann (ed.). *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*: 217–237. London, New York: Routledge.

Leinartė, Dalia; Žilinskienė, Laima; Kraniauskienė, Sigita; Šutinienė, Irena; Gečienė, Ingrida. 2014. *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Linnert, Jeppe. 2003. An Everyday Moral Economy: NGO Activism among Young Latvians, K.-O. Arnstberg, T. Borén (eds). *Everyday Economy in Russia, Poland and Latvia*. Södertörn Academic Studies 16: 193–212. Huddinge: Södertörns högskola.

Martinez, Francisco. 2018. *Remains of the Soviet Past in Estonia: An Anthropology of Forgetting, Repair and Urban Traces*. Fringe. London: UCL Press.

Mažeikis, Gintautas. 2005. Lietuvos turgaus viešuma ir funkcijos, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 4(13): 49–66.

Müller, Martin. 2019. Goodbye, Postsocialism!, *Europe-Asia Studies* 71(4): 533–550.

Rausing, Sigrid. 2004. *History, Memory, and Identity in Post-Soviet Estonia: The End of a Collective Farm*. Oxford Studies in Social and Cultural Anthropology. Oxford: Oxford University Press.

Said, Edward W. 2008. *Orientalizmas*. Vilnius: Apostrofa.

Sampson, Steven L. 1984. *National Integration through Socialist Planning: An Anthropological Study of a Romanian New Town*. East European Monograph 148. Boulder, New York: Columbia University Press.

Sampson, Steven L. 1999. *When Transition Ends: The Emergence of Post-Post-Communism in Eastern Europe*. Paper Presented at American Anthropological Association 98th Annual Meeting. Chicago, November 17–21.

Sedlenieks, Klavs. 2003. Cash in an Envelope: Corruption and Tax Avoidance as an Economic Strategy in Contemporary Riga, K.-O. Arnstberg, T. Borén (eds). *Everyday Economy in Russia, Poland and Latvia*. Södertörn Academic Studies 16: 37–52. Huddinge: Södertörns högskola.

Skultans, Vieda. 1997. A Historical Disorder: Neurasthenia and the Testimony of Lives in Latvia, *Anthropology & Medicine* 4(1): 7–24.

Skultans, Vieda. 2001. Arguing with the KGB Archives: Archival and Narrative Memory in Post-Soviet Latvia, *Ethnos: Journal of Anthropology* 66(3): 320–343.

Skultans, Vieda. 2005[1998]. *The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*. London, New York: Routledge.

Sliavaite, Kristina. 2005. *From Pioneers to Target Group: Social Change, Ethnicity and Memory in a Lithuanian Nuclear Power Plant Community*. Lund Monographs in Social Anthropology 16. Lund: Lund University.

Thelen, Tatjana. 2011. Shortage, Fuzzy Property and Other Dead Ends in the Anthropological Analysis of (Post)socialism, *Critique of Anthropology* 31(1): 43–61.

Tonkin, Elizabeth. 1995. *Narrating Our Pasts: The Social Construction of Oral History*. Cambridge Studies in Oral and Literate Culture 22. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.

Verdery, Katherine. 1991a. *National Identity under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Societies and Culture in East-Central Europe. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.

Verdery, Katherine. 1991b. Theorizing Socialism: A Prologue to the “Transition”, *American Ethnologist* 18(3): 419–439.

Verdery, Katherine. 1996. *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton Studies in Culture / Power / History. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Verdery, Katherine. 2002. Whither Postsocialism?, C. M. Hann (ed.). *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*: 15–28. London, New York: Routledge.

Verdery, Katherine. 2003. *The Vanishing Hectare: Property and Value in Post-socialist Transylvania*. Culture and Society after Socialism. Ithaca, London: Cornell University Press.

Vonderau, Asta. 2008. Models of Success in the Free Market: Transformations of the Individual Self-Representation of the Lithuanian Economic Elite, I. W. Schröder, A. Vonderau (eds). *Changing Economies and Changing Identities in Postsocialist Eastern Europe*. Halle Studies in the Anthropology of Eurasia 20: 111–128. Berlin: Lit Verlag Dr. W. Hopf.

Нильсен, Финн Сиверт. 2004. *Глаз бури*. Санкт-Петербург: Алетея.

Has Post-Socialism Ended in Lithuania? The Anthropology and Ethnography of Post-Socialist Transformations

Kristina Šliavaitė

Summary

The main aim of the paper is to overview ethnographic research on post-socialist transformations in Lithuania by contextualising it within the broader framework of the field of anthropology of post-socialism. The author refers to numerous discussions in the field on the validity of the use of the term post-socialism long after the collapse of the Soviet system (Sampson 1999; Humphrey 2002; Müller 2019, etc), and discusses whether and how selected ethnographies on social cultural transformations in Lithuania after the 1990s and later use the term post-socialism, and how the period is defined conceptually and chronologically.

The first part of the paper introduces discussions in anthropology on challenges in defining the post-socialist region and the chronology of post-socialism (Humphrey 2002; Buyandelgeriyn 2008; Frederiksen, Knudsen 2015; Müller 2019; Нильсен 2004, etc), as well as reflections on issues of the representation and unequal relations between the West and the East in studies of post-socialist European countries (Thelen 2011; Buchowski 2012; Cervinkova 2012; Klumbytė, Sharafutdinova 2013b; Frederiksen, Knudsen 2015, etc). These critical studies indicate that ethnographies of socialist and post-socialist East Central Europe constructed it as the 'other', different to the western part of the region (Thelen 2011; Buchowski 2012; Cervinkova 2012; Klumbytė, Sharafutdinova 2013b; Frederiksen, Knudsen 2015; Müller 2019; etc), and that the term post-socialist/post-socialism refers to these unequal relations between the West and the East

(Cervinkova 2012; Frederiksen, Knudsen 2015; Müller 2019; etc). However, disregarding certain conceptual challenges, it is agreed that the ethnographies of social cultural transformations in post-socialist European countries are unique and important, due to their methodological approach (long-term fieldwork), and focus on people's everyday lives and the emphasis on the interrelations of cultural, social and economic processes (Burawoy, Verdery 1999; Hann 2002; Hórschelmann, Stenning 2008, etc).

The last part of the paper focuses on selected ethnographies that, through different themes, explore and ethnographically document social and cultural transformations in Lithuania since the collapse of socialism (Hohnen 2003; Sliavaite 2005; Klumbytė 2006; Lankauskas 2015) or locally experienced EU integration process (Knudsen 2012). The ethnographic research conducted in Lithuania is not plentiful, the selected monographs and dissertations are based on fieldwork conducted in the 1990s or 2000s, and explore social cultural transformations during different time spans; but the Soviet period is in different ways important for these authors in their investigations of particular themes. The researchers use the term post-socialist/post-socialism (Sliavaite 2005; Klumbytė 2006; Knudsen 2012; Lankauskas 2015) or post-communist (Hohnen 2003) for the period after the collapse of the Soviet system. The ethnographic research conducted in Lithuania employs the main methodological principles of anthropology, and is invaluable in understanding how post-Soviet transformations were experienced by local people, as well as how previous values and practices interfere with later processes (cf. Hórschelmann, Stenning 2008, etc).

Studies on post-socialist transformations in Lithuania indicate how values, practices and memories related to the socialist period gained their importance in shaping processes long after the 1990s. For example, the researcher demonstrates that the stigmatisation of trading in a certain open area market in the 1990s involved perceptions of work and trade during the Soviet period (Hohnen 2003). Practices and values that are seen as being related to socialism, such as nepotism, the abuse of institutional positions and social networks for personal interests, are interpreted as shaping the EU integration process locally (Knudsen 2012). The interpretations and experiences of the decommissioning of the Ignalina Nuclear Power Plant in post-socialism are explained as being shaped by the expectations of industrial institutions that formed under socialism (Sliavaite 2005). The period after the collapse of socialism is related to the redrawing of social boundaries in the context of social cultural transformations (Hohnen 2003), or to the search for Western-style modernity, which is aimed at via consumption patterns (Lankauskas 2015). It is revealed how personal memories of socialism were important for our present self-conception, identities and choices in political elections in the 2000s (Klumbytė 2006).

The chronology of post-socialism/post-communism is not specifically discussed in most of the works overviewed, or it is argued that the application of post-socialism to Lithuanian society in the 2010s is still valid (Lankauskas 2015: 242). Due to this ambiguity, the term post-socialism often just becomes a cliché, an instrument for the location of research in a particular area and a particular field of academic literature, and is consequently closely related to the representation of certain areas and countries (cf. Cervinkova 2012; Frederiksen, Knudsen 2015, etc). In line with numerous other researchers, who at different times discussed or questioned the validity of the term post-socialism, due to its orientalisising nature, or due to its ambiguous chronology (Sampson 1999; Humprey 2002; Cervinkova 2012; Frederiksen, Knudsen 2015; Müller 2019, etc), the author argues for the reflexive and grounded use of the term, or for a search for other approaches and concepts in exploring current social and cultural processes in Lithuania (cf. Klumbytė, Sharafutdinova 2013b; Frederiksen, Knudsen 2015).

Gauta 2020 m. balandžio mėn.